İstanbul'un Kitabı

Fatih I

www.fatih.bel.tr

FATİH BELEDİYESİ

İstanbul'un Kitabı
Fatih I

İstanbul'un Kitabı Fatih

Fatih Belediye Başkanlığı, Kültür Yayınları
İstanbul'un Kitabı Fatih, İstanbul / Nisan 2013.

Proje Koordinatörü: Hasan Suver

Proje Editörü: Süleyman Faruk Göncüoğlu

Metin Yazarları: Süleyman Faruk Göncüoğlu
Şükriye Pınar Yavuztürk
Necdet İşli
Zeliha Kumbasar
Süleyman Zeki Bağlam
Esma Kayar
Hayrullah Cengiz

Fotoğraf Arşivi
Süleyman Faruk Göncüoğlu, İstanbul Şehri Kültür Tarihi Araştırmaları Merkezi (İKTAM) Arşivi ve Selman Ünlü'ye aittir.

Arşiv Editörü: Selman Ünlü

Fotoğraf, Kartpostal ve Gravürler
Süleyman Faruk Göncüoğlu, İstanbul Şehri Kültür Tarihi Araştırmaları Merkezi (İKTAM) Arşivi, Necdet İşli Arşivi ve Selman Ünlü Arşivi.

Grafik - Tasarım
ayrıntı tasarım

(0 212) 252 46 62 - 63 / www.ayrintitasarim.com

Baskı: G. M. Matbaacılık ve Tic. A.Ş.
100 Yıl Mah. MAS-SİT 1. Cad. No: 88 Bağcılar / İstanbul
Tel: (0212) 629 00 24 - 25 • Faks: (0212) 629 20 13

Bu kitapta yer alan tüm yazıların ve fotoğrafların yayım hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayımcının ve arşiv sahibinin yazılı izin alınmaksızın hiçbir yolla çoğaltılmaz ve arşiv nitelindeki fotoğrafik belgeler arşiv sahibinden izinsiz hiçbir amaçla kullanılamaz.

FATİH BELEDİYESİ

Fatih Belediye Başkanlığı
Vatan Cad. Adnan Menderes Bulvarı
No: 54 Fatih / İstanbul
Tel: 0212 453 1453
www.fatih.bel.tr

Eski Fatih Camii'nin Türk Sanatındaki Yeri ve Önemi

Hamza Gündoğdu

1389-1402 yılları arasında Osmanlı tahtında oturan Yıldırım Bayezid, İstanbul'u fethetmek amacıyla iki kez bu şehri kuşatmış ancak bunda başarılı olamamıştı. Şehrin kuşatılmasına yardımcı olmak, gerekirse boğazdan Bizans'a gelecek yardımları engellemek ve boğaz trafiğini kontrol altında bulundurmak için de 1394 yılında, Beykoz Deresi'nin boğaza döküldüğü dil biçimindeki yere, Anadolu Hisarı'nı yaptırmıştır.

Ancak Osmanlıların Bizans'ı ortadan kaldırmak için gerekli zaman ve fırsatlar, Yıldırım devrinde henüz yeterli olgunluğa ulaşmış değildi. Bunun için 1402'den 1413'e kadar süren Fetret Devri ve 1413'den 1421 yılına kadar 8 yıl süren Çelebi Mehmet Dönemi ve 1421'den 1451 yılına kadar sürecek olan Sultan II. Murad dönemi ve 1421'den 1451 yılına kadar sürecek olan Sultan II. Murad dönemi de bu büyük olayın alt yapısını hazırlayan tarihi ve siyasi olaylarla geçmiştir.

15. yüzyılın 2. çeyreğinde, Edirne Sarayı'nda zihninden bu düşünceleri geçiren Sultan II. Murad, devrin din ve tarikat büyüklerinden Hacı Bayram Veli'ye "Bizansı alıp alamayacağını"sormuş, O da o sırada yeni doğmuş, beşikte yatan, Şehzade Mehmed'i ve O'nun hocası olacak Ak Şemseddin'i göstererek "Hünkarım İstanbul'un fethi size nasip olmayacak ama şu beşikte yatan şehzadenize ve onun hocası olan şu Köse'ye nasip olacak" demişti. 1430'lu yılların başında geçen bu konuşma, o tarihte beşikte yatan Şehzade Mehmed'in gayret ve çabasıyla eyleme dönüşecek ve İstanbul'un fethi, 29 Mayıs 1453'te henüz 21 yaşındaki genç hükümdara nasip olacaktır.

"İstanbul'u aç gülzar yap," "Konstantiniyye elbette fetholunacaktır. Onu fetheden komutan ne güzel komutan ve onun erleri ne güzel asker" buyrultu ve yönlendirmelerine göre İstanbul daha Emeviler döneminden itibaren Müslümanlar için fethedilmesi gereken kutsal belde olmuştu. İlki Miladi 669 yılında gerçekleşen ve Hz. Muaviye tarafından gönderilen İslam ordusu bu ilk teşebbüsünde İstanbul'u alamadıysa da, İslamın bu çevrede yayılması konusunda ilk ciddi tohumların atılmasına vesile olmuş, ayrıca bir kutlu şehidi de Eyüp sırtlarında vermişti.

Çok yaşlı ve hasta olduğu halde kendisine yapılan ikazlara rağmen Hz. Peygamber'in kutlu hadisine mazhar olmak için denizden İstanbul'a yapılan bu sefere katılan Ebu Eyüp el Ensari (Ebu Halid bin Zeyd), savaş sırasında burada ölmüştür. Mezarı Hıristiyanlar tarafından bilinmesin diye derince kazılan ve içerisine de Arap ordularının mensubu olduğu anlaşılmasın diye İbranice bir mezar taşı konulan Hz. Eyub'ün mezarı, fetihten hemen sonra Fatih Sultan Mehmed'in hocası, keramet sahibi Ak Şemseddin'e buldurularak, mezar üzerine bugünkü yerdeki türbe yaptırılmıştır.

İşte İstanbul'daki sur dışında yer alan ilk Osmanlı külliyesinin nüvesini teşkil eden Eyüp Sultan Türbesi, 1454 yılında tamamlanarak bu kutlu şehidin mezarı, Müslümanlar tarafından önemli bir ziyaretgah haline getirilmiştir. Başta devlet ileri gelenleri olmak üzere Hz. Eyüb'ün mezarına komşu olmak isteyen binlerce insanın mezar ve türbesi ile Eyüp Sultan civarı, türbeler beldesi olarak varlığını ve önemini giderek artan bir ilgi, saygı ve sevgi ile günümüze kadar sürdürmüştür.

Fatih Sultan Mehmed'in direktifleriyle türbe çevresinde cami, medrese, imaret ve hamam da yaptırılarak sur dışında 1459 yılına kadar önemli bir Osmanlı külliyesi oluşturmuştur. Ortaçağ'ın kapanıp, Yeniçağ'ın başlangıcı olarak kabul edilen ve 395'ten 1453'e kadar 1058 yıl ayakta kalmış olan Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu da, Osmanlıların bu önemli fetihleriyle tarihe karışmış oluyordu.

Fatih'in fethi gerçekleştirmek, Fetih ordusunun boğazdan karşıya geçişini kolaylaştırmak amacıyla Yıldırım Bayezid tarafından 1394'te yaptırılan Anadolu Hisarı'nın karşısına, oldukça dik ve meyilli yamaca, dahiyane

bir plan ve tertip üzerine inşa ettirdiği Rumeli Hisarı, boğaz trafiğini bir bıçak gibi kestiği için adına Boğazkesen Hisarı da denmiştir. Böylece bu hisarla birlikte İstanbul sınırları içerisindeki ikinci Osmanlı hisarı inşa edilmiş oluyordu. Bunu üçüncü olarak da bir külliye, Eyüp Sultan Külliyesi takip etmiştir.

İstanbul'un fethi, bir çok olayı rüyaya, olağanüstü güçlere göre yorumlayan Hıristiyan halk nezdinde soğuk duş etkisi yaratmıştır. Fethin gerçekleşmesinin mümkün olamayacağına inanan, hatta son anda İsa Mesih veya Tanrı anası Hz. Meryem'in zuhur ederek kendilerine yardımcı olacağı gibi batıl bir inanca kaptıran halk, bunların gerçekleşmemesi üzerine misliye üzüntü ve kedere garkolmuşlardır. Hatta Fatih'in son ikazını da şiddetli şekilde reddeden ve şehrin savunmasından sorumlu olanlar, fetihten sonra birbirlerini suçlamaya, Fatih'i de başka karaterlerde yaftalamaya, Onu tanrının Hıristiyanların başına verdiği bir bela ve musibet olarak görmeye başlamışlardır.

"Osmanlı hükümdarlarının en âdili" diye tanıdıkları ve inandıkları II. Murad'a nazaran Fatih'i korkunç bir tip olarak tanıtmayı sürdürmüşler ve onu asırlardır süren kin ve garez içinde Hıristiyanların baş düşmanı olarak görme alışkanlığını sürdürmüşlerdir. İstanbul'un başına gelen deprem ve felaketlerden bile kendilerine pay çıkararak bunu "Tanrı'nın Fatih'e verdiği bir ceza" olarak görmüşlerdir...

Oysa Fatih Sultan Mehmed, fetihden sonra kendisine direnen, bazı kişiler dışında suçsuz ve mesnedsiz, kendi teb'asından hiç kimseyi katletmemiştir. İstanbul'un fethinden sonra kendisini Doğu ve Batının hükümdarı gibi gören Fatih, özellikle bilim, sanat ve kültürün gelişmesi için İstanbul'a verdiği değeri, her safhada göstermiştir. Fatih Sultan Mehmed, fethi takip eden günlerde hıristiyan halkın ileri gelenleri, Venedik tacirlerinin yoğunlukta olduğu Galata halkı ve özellikle Patrik Gennadios'la o kadar içli dışlı olmuşlardı ki, Müslüman teb'a bile Fatih'in Hıristiyanlara bu kadar ilgisinden korkmuş, çekinmiş, hatta onun Hıristiyanlığa meyletmiş olabileceği konusunda da dedikodular çıkarmışlardı.

Oysa Fatih iyi bir eğitim almış, gerek Edirne Sarayı'nda gerekse fetihden sonra İstanbul'da kurdurduğu Eski Saray'da bu eğitimlerini en üst düzeye çıkarmış, ancak bunlarla da yetinmeyerek hiçbir Osmanlı hükümdarının yapmadığı bilimsel ağırlıklı Eski Fatih Camii ve Külliyesi'ni İstanbul'a kazandırmıştır. Dört dili okuyup yazabildiği, konuşabildiği birçok kaynakta bildirilen Fatih Sultan Mehmed'in temel amacı, Doğu ve Batı kültürlerini özümsemiş, büyük bir İmparatorun haiz olduğu sıfatlara sahip olmaktı. Sürekli okuyan, arayan, araştıran, karşı olduğu dil, din ve inançları tanımak isteyişindeki samimi duygular, onu evrensel bir hükümdar konumuna getirmişse de zamanın doğulu ve batılı halkları bunu hakkıyle anlayamamışlardır. Başta Venedik olmak üzere İtalya'da kurulu diğer devletler, Macarlar ve Avusturyalılarla, elinde bulundurduğu Arnavutluk ve Sırbistan topraklarında yaşayan insanlarla dostluklara daima önem vermiş olan Fatih, karşılarında hep bilenmeye hazır, Vatikan kaynaklı haçlı ruhunu bulmuştur. Bu kişiler kaleyi içten yıkma düşüncesiyle hareket etmiş ve O'nun çok güvendiği hatta sağlığını emanet ettiği Yahudi asıllı Jacopo adlı doktoru elde ederek, O'na zehirli ilaç içirmişler ve bu amaçlarında da başarılı olmuşlardır. Yaşadığı hayat, kendisi için kurulan tuzaklar, en güvendiklerinin bile kolaylıkla satın alınabileceği düşüncesi Fatih'i, hareket ve davranışlarında çok ketum, düşünce ve planlarını en yakınlarına bile duyurmayan, hissettirmeyen, ancak son ve vurucu noktada bu düşünce ve eylemlerini dışa vuran, tedbirli bir hükümdar durumuna getirmişti... Bu vesile ile de nereye gideceği, ne yapılacağı bildirilmeden oluşturulmuş bir sefer ordusunun başında, İstanbul'dan sapasağlam hareket eden Fatih Sultan Mehmed, Gebze'de konaklandığı sırada, 1481 yılı 3 Mayısı'nda aniden hastalanıp ölmüştü...

İşte bu büyük hükümdar, fetihden sonra en yakın komutanlarını toplayarak İstanbul'un perişan, harap durumundan duyduğu üzüntüyü dile getirerek, onlara İstanbul'u paylaştırmış, her mahalle, semt ve sokakta yeni bir imar anlayışının başlatılmasını istemiştir. Yanında, yakınında bulunan komutanlar, yakınları, adeta bir yarış içerisinde İstanbul'un imarına girişmişlerdir. Aksaray'da Murat Paşa Külliyesi, Molla Şeref, Selçuk Hatun, Arabacı Bayezid, Mahmut Paşa, Gedik Ahmet Paşa, Rum Mehmed Paşa gibi semt adlarıyla da anılan külliyeler, çeşitli birimleriyle Fatih'den alınan direktiflerle O'nun yakınları tarafından yaptırılmış yüzlerce eserin vücuda getirildiği İstanbul'un siluetine vurulmuş mühürlerdir.

Ancak Fatih, İstanbul'daki Eski Saray ve Yeni Saray (Topkapı) olarak yaptırdığı iki hanedan sarayından başka, İstanbul'un imarında en önemli sözü söyleyen Fatih Külliyesi ile İstanbul'un, hatta tüm Osmanlı sanat ve mimarlığın gönlünde taht kurmuştur. Devrin hattatı Ali Bin Sofi'nin taç kapı üzerine yazdığı kitabeye göre Fatih Külliyesi, 1463 yılı Şubat sonunda inşaata başlanarak 1472 yılı başlarında, yaklaşık 8,5-9 yılda tamamlanmıştır. Mimarının ise Sinan-ı Atik (Azatlı Sinan) olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı sanatında çok önemli bir dönüm noktası olan ve Fatih'in babası II. Murad'ın Edirne'de yaptırdığı Üç Şerefeli Camii; revaklı şadırvanlı avlusu, avlunun dört köşesinde yer alan farklı şekil, boyut, ölçü ve süsleme unsurlarına sahip minareleri, üçü avluya, dördü de harime girilen yedi kapısıyla, daha önce Osmanlı mimarlığında eşi görülmemiş yeniliklere sahip şekilde inşa edilmiştir. Ayrıca içerde o zamana

Pervetitch Haritası'nda yer alan
Fatih Külliyesi vaziyeti.

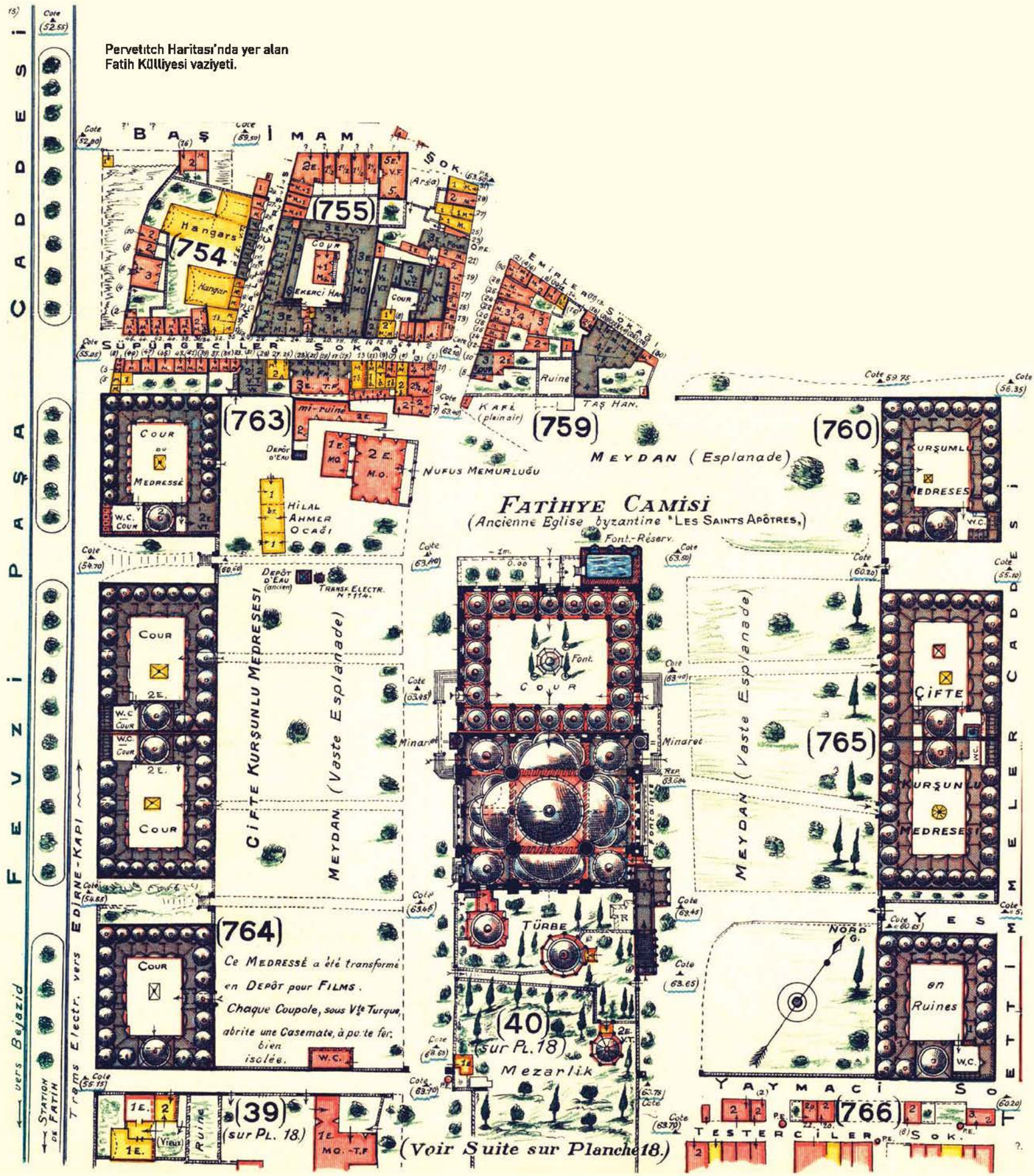

kadar denenmeyen 24.10 m. çapında orta kubbe ve yanlarda da her biri 10.80 m. çapında ikişerden dört yan kubbeyle alanında çığır açan bir yapı idi. Bazı unsurlar yerli yerine oturmamışsa da Üç Şerefeli Camii, geçmişin ve geleceğin mimari anlayışının düğüm noktası idi. 1438-1447 yılları arasında tamamlanmış olan Üç Şerefeli Camii'den kısa bir süre sonra inşaasına başlanan Fatih Külliyesi, Üç Şerefeli'de ortaya çıkan mimari unsurları, daha da ileriye götürmüştür. Osmanlı'da klasik boyutlar, yakalayan cami merkezli ve aynı eksen üzerindeki Gülbahar Hatun ve Fatih türbeleriyle, mihrap, taçkapı, şadırvan, kuzey avlu kapısından geçen eksenin sonlandığı küçük mektep ve kütüphane arasındaki dış avlu kapısıyla onlarca külliyeye model olurken, iki yanda sıralanmış ve bir çırpıda inşa edilmiş sekizi bir tarafta, sekizi karşı tarafta on altı medrese ile de dini ve bilimsel bir merkez oluşturuyordu Fatih Külliyesi...

Tamamı Sahn-ı Seman olarak anılan büyük medreselerden güney batıda olanlarına Akdeniz, kuzeydoğu da olanlarına da Karadeniz Medreseleri deniyordu. Akdeniz tarafında olan dört büyük medreseyi de Baş Kurşunlu, Çifte Kurşunlu ve Ayak Kurşunlu, bunların alternatifi olan küçük medreseleri de (Tetimme); yine Baş, Çifte ve Ayak Tetimmeleri olarak adlandırıyorlardı. Bunların Karadeniz tarafındakiler de aynı şekilde Baş, Çifte ve Ayak Kurşunlu olarak tanınıyordu.

Fatih Medreseleri, zamanının üniversitesi hüviyetindeki her kademeden dini ve tabi bilimlerin (tıp, matematik, astronomi) okutulduğu en yüksek ve kâliteli eğitimi kurumu olarak programlanmıştı. Zamanın pek çok din ve tabii bilimlerle uğraşan hocalarının ders verdiği bu üniversite, aynı zamanda İstanbul Üniversitesi'nin de özünü teşkil ediyordu. Ali Kuşçu gibi devrin en önemli astronomlarının ders verdiği bu üniversitede, din bilimleri yanında hukuk derslerinin de ağırlıklı olduğu bilinmektedir.

Sanat tarihi açısından bir külliye içerisindeki on altı ayrı birimden oluşan Fatih medreseleri, tasarım ve tek tek plan düzenlemeleri açısından da dikkate değer özellikler göstermektedir.

Caminin güneydoğu ve güneybatısında eş büyüklükteki dış avlular içerisinde güneydoğuda, Osmanlı döneminin en büyük darüşşafaların dan birisi yaptırılmıştı. 1930'lara kadar temel izleri belli olan ve Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver hoca tarafından çizilen planında bu darüşşifanın ne kadar anlamlı bir şemaya sahip olduğu görülmektedir. Türk tababetinin önemli yapılarından biri olan bu darüşşifa, günümüzdeki üniversitelerin tıp fakülteleri ile hemen yanlarındaki uygulamalı hastanelere benzer düzenlemesiyle de yine öncü rolünü 20. yüzyıl başlarına kadar sürdürmüştür.

Caminin güneybatısında, darüşşifa avlusu büyüklüğündeki avlu içerisinde de bir tabhane, bir han ve bir de imaretten oluşan birimlere yer verilmişti. O zamana kadarki Osmanlı külliyelerinde cami bünyesinde bulunan tabhane, Fatih Külliyesi'nde ilk kez cami bünyesinden kopmuştur. Ortada T biçiminde revaklı avlu çevresinde dizilmiş hücreleri, ön cephenin iki yanında da ileri doğru uzatılmış birer hücre ile adeta gelenlere kucak açan idari birimleriyle yeni bir tabhane örneğidir Fatih Tabhanesi. Kuşkusuz bu tabhanenin cami bünyesinden ayrı yapılmasında, Sahn-ı Seman'da ders veren, uzak diyarlardan gelmiş öğretim elemanlarının ihtiyaçları da dikkate alınmış olmalıydı.

Darüşşifa ile aynı avlu içinde; batıda bir imaret ile bunun devamında da han bölümünden ibaret birimler yer alıyordu. İmaret, kuşkusuz darüşşifa, han ve medreselerdeki geçici ya da sürekli kalanların, hastaların, öğrenci ve öğretim elemanlarının yemek ve yatacak ihtiyaçlarının sağlandığı birim olarak düzenli bir plana sahipti. Caminin etrafını çevreleyen dış avlu duvarı üzerindeki orijinal kapıya Çorba Kapısı denmesinin sebebi, belki de imarette pişen yemeklerin bu kapıdan taşınmasıyla ilgili idi. Çorba Kapısı'nın kuzeydoğudaki alternatifi Fatih'in türbesine geçit veren Türbe Kapısı, kuzeydekiler ise Boyacı ve Börekçi Kapısı olarak adlandırılmışlarsa da bunların orijinal durumları bilinmemektedir. Ancak medreseler arasındaki dört kapı da orijinaldir.

Külliyenin güneybatı ucuna yerleştirilen han ise; ince-uzun, beşik tonozlarla örtülü, güneyden girilen kapısı ile, diğer menzil hanlarına göre-şehir içerisinde yer aldığı için-daha küçük ölçüler de tutulmuştu.

Külliyenin bu birimlerinden başka kuzeydoğudaki Sahn-ı Seman medreselerinin en kuzey ucunda olduğu tahmin edilen büyükçe bir Çifte Hamam ve bir de Muvakkithane bulunuyordu. S. Eyice'ye göre, hamamın bugünkü evlerin bulunduğu ada içerisinde olması gerekiyordu. Ancak bugünkü yeri bile tartışma konusu olan hamamın plan ve özellikleri konusunda hiçbir bilgi bulunmadığı gibi, muvakkithanenin yeri de bilinmemektedir.

Burada sayılan tüm birimler 108.000 m² yi aşan bir alana oturtulmuş olup cami ve iki yandaki medreselerin aynı düzlem üzerine kuruldukları anlaşılmaktadır. Ancak tarihi süreç içerisinde, külliye birimleri ile ara boşluklara çok fazla müdahaleler olmuştur. Söz konusu birimlerden han ve imaret şekil değiştirerek günümüzde iki katlı iş hanı haline getirilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi 1930'lara kadar tüm temel izleri var olan darüşşifa ortadan kalkmış, kuzeydeki Boyacı ve Börekçi Kapıları'nın yanlarındaki

tek birimden ibaret mektep ve kütüphane de bilinmeyen bir tarihte yok olmuşlardır.

1928 yılında Fatih-Edirnekapısı yolu açılırken bu külliyenin parçaları olan Akdeniz Tetimmeleri'nin dördü de yerlerinden kaldırılıp, yol kodu düşürülmüş ve buradan Fevzi Paşa Caddesi geçirilmiştir. Cadde kodunun çok yukarısında kalan Akdeniz Semaniyeleri'nin duvarları da askıda kalmış olup, buraları sağlamlaştırmak için de duvarlara çivili demir kelepçeler yaptırılmıştı. 1980'li yıllarda bu kelepçeler de kaldırılarak yapılar sağlamlaştırılmıştır.

Fatih Külliyesi'nin ilk binalarından olan Karadeniz Tetimmeleri'nden üçü, XIX. yüzyıl sonunda aynı plan üzerinde şekil değiştirmiş, ancak dördüncü ve en kuzeyde olanı ortadan kalkmış, zemini arsa haline getirilmişse de yakın yıllarda buraya da inşaat yapılmıştır.

Külliye binaları arasına zamanla bazı parazit yapılar da yerleştirilerek bütünlük bozulmuştur. Bunlardan daha 1742 yılında I. Mahmud tarafından caminin kıble duvarına 1 m. kadar yakınlıkta bir kütüphane binası eklenmiştir. Hazire içerisine yaptırılan ve haç planının köşelerine yerleştirilen birer küçük kitap hücresi ile merkezi düzenlemeye sahip bu yapı, taş-tuğla malzemesi ve meydana getirdiği yapı yoğunluğu nedeniyle, külliye bütünlüğü içerisindeki orijinaliteyi bozmuştur.

Hazire'nin en güney ucuna eklenen mektep, sebil ve türbe'den ibaret Nakşidil Sultan Külliyesi de II. Mahmud'un adına 1818'tarihli, geç Batılı üslup özelliği ile, klasik formlardan farklı bir görüntü vermektedir. Akdeniz Semaniyeleri'nden Ayak Kurşunlu Medresesi'nin doğusuna, camiye bakan avlu yönüne, 1838 yılında Sultan II. Mahmud tarafından yaptırılan Karakol (Askerlik Şubesi) binası da ampir özellikleriyle dikkati çeken, ancak arkadaki Ayak Kurşunlu Medresesi'ni perdeleyen görünümüyle yerine uygun düşmeyen bir ek yapıdır.

Külliye düzenini bozan bir unsur da 1870 yılında Sultan Abdülaziz zamanında, Nakşidil Sultan Külliyesi'nin batısına; tabhane, imaret ve hanı çevreleyen avlu içerisine sıkıştırılmış olan Güreş Kulübü binasıdır. Günümüzde Beden Terbiyesi'ne bağlı bir birim olarak faaliyetini sürdüren bu yapının girişi, Nakşidil Sultan Külliyesi'ne bakmaktadır.

Tabhane ile han arasındaki boşluğa da 20. yüzyıl başlarında güneye bakan giriş kapısı ve esas cephesiyle 1875' te Askeri Rüştiye (Fatih İlkokulu) yaptırılmıştır. Bu binanın iki katlı cephesinde geç Batılı özelliklerle, giriş kapısı üzerinde yer alan Osmanlı arması dikkat çekicidir.

Fatih Külliyesi, 1472 yılında tamamlandıktan sonra, 1765 depreminde zarar görmüş ve asıl hasar camide meydana gelmiştir. Bu depremden sonra 1766-1771 yılları arasında dönemin Hassa Baş Mimarı Mehmet Tahir Ağa tarafından cami önemli bir onarım geçirmiştir. Bu onarımın boyutları ve nereleri kapsadığı konusunda bazı farklı değerlendirmeler, varsayımlar varsa da eser üzerinde büyük emekleri bulunan Ekrem Hakkı Ayverdi eski kayıtları da gözden geçirerek yapı üzerinde önemli gözlemlerde bulunarak nelerin değişip, nelerin değişmediğini ayrıntılı biçimde Fatih Devri Mimarisi adlı eserin III. Cildinde ortaya koymuştur (İstanbul 1973, s.357,406).

Ayverdi, aynı zamanda İstanbul'un 500. Fetih yıldönümüne hazırlık olarak 1949 yılında Fatih Camii üzerinde gözlemlerini yoğunlaştırmış, içerde kısmi bir sondaj araştırması da yaptırarak eskiden beri sürdürülen bir iddiayı çürütmüştür. Karl Wulzinger adlı Bizans araştırmacısı tarafından caminin eski Havariun Kilisesi üzerine yaptırıldığı iddiası, bu sondaj kazısında boşa çıkmış, ancak Evliya Çelebi' nin camiyi tanıtırken ifade ettiği merkez kubbeyi taşıyan serbest iki paye ile girişin iki yanındaki duvar payeleri arasında doğuda ve batıda yer aldığı belirtilen somaki iki sütun, yere gömülü vaziyette ortaya çıkmıştır.

Daha 1947'lerde cami ile ilgili araştırma yaparak onun küçük bir krokisini çizen Ağaoğlu Mehmed; camiyi daha küçük boyutlarda göstermişti. Ali Saim Ülgen ve Halim Bâki Kunter'in 1938'de yayınlanan "Fatih Camii ve Bizans Sarnıcı" konulu makaleleri (Vakıflar Dergisi, I, Ankara 1998, S.91-101)'de sorunu tam olarak çözümleyememekten öte, yanlış ve iyi gözleme dayanmayan fikirlerle doludur. Ancak E. H. Ayverdi'nin mimari bir sezgi ve yapı üzerinde tespit ve gözleme dayalı çalışmaları, Eski ve Yeni Fatih Camileri üzerindeki fikir ve spekülasyonları çürüterek objektif sonuçlara ulaştırmıştır.

Öncelikle caminin önünde yer alan revaklı, şadırvanlı avlunun üç kanadında kemer, sütun ve başlıklarında hiçbir değişiklik olmamıştır. Keza, avlunun doğu, batı kapıları ile kuzey duvar ortasındaki taçkapıda da hiçbir değişiklik yoktur. Tüm uygulamalar (profil, basık kemer, taç ve mukarnaslı kavsara) XV. yüzyıl özelliklerine uygundur. Fatih döneminde Osmanlı topraklarına katılan Eğriboz Adası'ndaki taş ocaklarından çıkarılan yeşil eğriboz taşı da hem pencere alınlık ve kemerlerinde hem de avlunun çeşitli yerlerinde kullanılmış, alınlıktaki Fatiha Sûresi de yeşil Eğriboz taşından kakma olarak işlenmiştir.

Değişmeyen unsurlardan birisi de minare kaideleridir. Günümüzde ikişer şerefeli olan minareler, dep-

remden önce birer şerefeli idi. İşte deprem de bu şerefelerin alt hizalarına kadar yıkılan minareler yenilenirken barok üslupta ve ikişer şerefeli olarak yaptırılmışlardır. Şerefelerin barok üsluptaki petek ve külahları da 1965 yılındaki onarımda değiştirilerek klasik, konikal hale dönüştürülmüştür. Minare kaidelerinin küpü ve pabuçluktaki prizmal şekiller, Fatih devri özelliklerini tekrarlarken batı minare kaidesindeki astronom Ali Kuşcu' ya ait güneş saati, bu minare kaidelerinin değişmemiş olduğunun bir kanıtıdır.

Cami avlusunun minareye bitişik duvarlarından sağda olanın alınlığı sivri kemerli olup burada Ayet-el Kürsi'nin baş tarafı, soldakinde ise yine aynı sûrenin son bölümü yer almaktadır. Şekil bakımdan farklı olan son cemaat yeri ortasındaki pencere alınlıkları ise boş ve yuvarlak kemerlidirler. Orijinal alınlıktakilerin ilk yapıdan kalan çinilerinin korunduğu, ortadakilerin ise yenilenmiş olduğunu gösteren bir başka kanıt da bu alınlıklardır.

Ayverdi'nin tespitlerine göre caminin taç kapısı ile ana çerçevesi de değişmemiştir. Ali Bin Sofi'nin yazdığı kitabeler, mukarnaslı kavsara ve kapı çerçevesi mihrabiyeler, 15. yüzyıl özelliklerine uygundur. Eğer bu taçkapı depremden sonra yenilenmiş olsaydı bu muhteşem 15. yüzyıla özgü mukarnaslar dağılır, parçalanır bir daha bir araya getirmek mümkün olmazdı. Aynı şekilde ilk yapım tarihini veren ve üç parçadan oluşan kitabe de parçalanır, bir daha yenilenmesi mümkün olmazdı. Kaldı ki, taç kapının iki yanındaki plastırların duvara montesi derz aralarındaki oturmamışlık da eski ve yeni arasındaki kaynaşımın başarılı olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Taç kapının içerisi ile bağlantısında ileri doğru taşırılmış sütunlar üzerine oturtulan basık kemerler ile bunların üzerine oturtulmuş üç katlı mahfilden üçüncü katı oluşturan loca biçimindeki mahfilin XVIII. yüzyıl işi olduğu açıkça anlaşımaktadır. Taç kapı kemerinin içe bakan yüzü ile, üstte yer alan iki katlı mahfilin de orijinal olduğu kanaatindeyiz.

Yapı üzerinde çalışan bilim adamlarının, cami 1765 depreminde yıkıldıktan sonra daha da büyütülerek mihrap kısmının ileri alındığı, dolayısıyla bu eksende bulunan Fatih'in Türbesi'nin de 15 m. kadar güneye taşındığı şeklinde belirttikleri kanaatler de doğru değildir. Bunların neden olamayacağına dair ayrıntılı ve tenkitli bilgiler yine Ayverdi'nin araştırmalarıyla inandırıcı bir boyuta ulaşmıştır. Zira burada mihrabın özellikleri taç kapıda olduğu gibi 15. yüzyıl nitelikleriyle, niş, kavsara, taç, profiller ve yazı itibariyle de orijinal durumundan hiçbir şey kaybetmediğini göstermektedir. Ancak mihrabın iki yanındaki duvar, köşelere kadar içe ve dışarıya hareketli yüzeyleri oluşturmuştur. Bu durum tüm merkezi planlı yapılar için adeta bir zorunlulukdur çünkü. Geç dönem barok özellikli yapıların üst örtülerinin ve bugünkü ağırlığın taşınmasında asıl görev, duvarlardan ziyade payelere verilmiştir. Planların nasıl olduğu ve nasıl olması gerektiği konularında en doyurucu kanıtlı bilgiler, daha önceki yazılar ve belgelerin ışığında yine Ayverdi tarafından ayrıntılı biçimde tartışılmakta ve sonuca ulaştırılmaktadır.

Eski Fatih Camii'nin iç planında merkezde bir kubbe, mihrap önünde yarım kubbe, yanlarda da üçer küçük kubbeden ibaret bir örtü düzenine sahip olduğu; Evliya Çelebi'de, Köprülülüler devri su yolu haritasında, Hüseyin Ayvansarayi'nin Hadikatü'l Cevami adlı eserinde, üç ayrı vakfiyede, Matrakçı Nasuh'un Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn (1535) adlı minyatürlü eserinde, Melchior Lorichs'in İstanbul gravürlerinde ve Nuruosmaniye Camii Kütüphanesi'ndeki İstanbul'daki büyük kubbelere sahip camilerin kıyaslamasını konu edinen bir belgeden anlaşılmaktadır.

Caminin; ortada ikisi serbest, ikisi de taç kapının yanında ileri taşırılmış iki payeye oturan büyükçe bir kubbeye sahip olduğu, bu ana taşıyıcı kurguda iki serbest paye ile taç kapı duvarına bitişik iki paye arasında doğuda ve batıda birer somaki sütun bulunduğu hem Hadika'da, hem de Evliya Çelebi'de bildirmiştir. Üstelik 1765 depremine tanık olan Hadika'nın yazarı Ayvansaray'lı Hüseyin Efendi, 1771 yılında yeni cami tamamlandığında, bu iki sütunun zemine gömüldüğünü haber vermiş, bu durum 1949 yılında cami içerisinde yapılan sondaj kazısında ortaya çıkan iki sütunun bulunmasıyla da doğrulanmış olmaktadır.

Merkezde yer alan kubbenin hem yüksek hem de kubbe çapının büyük olduğu kayıtlarda yer almakla birlikte, kubbenin çapı konusunda Ayasofya ve Süleymaniye'den sonra üçüncü sırada yer aldığı, dördüncü sırada da Nuruosmaniye Camii minaresinin geldiği, Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunan bir belgeden Ayverdi tarafından tespit edilmiştir. Burada isimleri sayılan cami kubbelerinden Ayasofya'nınki oval olmakla birlikte, ortalama 31.5m., Süleymaniye'nin 28.25 m, Nuruosmaniye'ninki de 25.75 m. olduğuna göre, Eski Fatih'in kubbe çapının 27.75'm'den büyük, 28.25'm'den küçük olduğu, takriben 26 m. dolayında bir çapa sahip olabileceği günümüzde kabul görmektedir.

İç mekanı örten bu kubbenin kıblesinde bir yarım kubbe ile, iki yandaki üçerden altı kubbenin seviye olarak daha aşağıda olduğu, hem mimari gelişim bakımından hem de yukarda isimleri sayılan görsel

belgelerden çıkarılmaktadır. Merkez kubbenin üç yanının kemerlerle biçimlendiği ve bu kemerler içinde açılan pencerelerle de içerisinin aydınlatıldığı hususunda yine aynı belgeler bize fikir vermektedir.

Ancak Ayverdi'nin gözlem ve incelemelerine göre, caminin kıble ve kuzey duvarlarında ileri-geri alma durumu söz konusu değilken, doğu ve batı duvarların iki yanında yer alan iç ve dış mahfillerin buraya eklenmeleri nedeniyle bu duvarların ikişer metre içeri alınması zorunluluğu doğmuştur. Mahfillerin içte ve dışta da uygulanmasıyla caminin ibadet alanı, içte kuzeydeki ile birlikte üç duvarda, dıştakiler de iki yan duvarda olmak üzere genişletilmiştir. Yan duvarların içeri alındığına ilişkin emareleri, minare kaidelerinin güneyindeki duvar yüzeyinde ortaya çıkan dilatasyon izlerinden de anlamak mümkündür. Zira 15. yüzyıla ait uygulamada silme sayısı iki iken, 18. yüzyıla ait uygulamada silme sayısı üçe çıkarılmıştır. Kornişlerde ise ağırlıkların, ışık-gölge değerlerinin hakim olduğu, barok anlayış ortaya çıkmıştır. Avlunun sade, dingin, klasik ölçüleri yakalamış unsurlarına ve örtülerine göre, cami üst örtüsünde birden bire değişen mimari eleman ve bunların görünüşü arasında, klasikle barok arasındaki fark net biçimde belirginleşmektedir.

Cami içi mekanının bugünkü örtüsü; ortada daha küçülmüş (19 m.) bir merkezi kubbe, bunun dört yanında birer yarım kubbe ile, dört köşede de birer küçük kubbeden oluşan merkezi sistemdir. 1548 yılında Şehzade, 1616 yılında Sultan Ahmed, 1665 yılında da Eminönü Yeni Camii'de uygulanan bu örtü biçimi, klasik Osmanlı camilerinin tipik özelliği olmuştur. Ancak Yeni Fatih Camii'de yarım kubbelerden kuzey ve güneydekilerin ucunda ikişer, doğu ve batı yarım kubbelerin uclarında da üçer eksedraya yer verilmiştir.

Yenilenen son cemaat yeri, sütun, kaide, başlık ve kemerleri, nispeten 15. yüzyıl özelliklerine uydurulmaya çalışılırken, avluya bakan yüzdeki hakimiyet, ışık-gölge değerleri tamdır. Burada değişmemiş üç yan kanat ile değiştirilmiş kuzey cephede pencere alınlıklarındaki yuvarlak kemerli mermer kullanımı dışında, gözü rahatsız edecek bir uygulama hemen hemen yok gibidir.

İç örtünün dışa yansımasında kubbe, yarım kubbe, eksedra korniş ve kasnaklarda hareketlilik artırılmış, aralara ağırlık kuleleri de konularak barok hareketlilik yapıya hakim olmuştur. Bu hareketliliği, iç mekana ikinci safhada eklenmiş olan Hünkâr Mahfili'nin sütun kaide, başlık ve kemerlerinde de fark etmek mümkündür. Yeni Fatih Camii içerisindeki köşe geçişlerinde, yer yer dış bükey dolgular da yer almaktadır. 18. yüzyıla özgü barok-rokoko tarzı akant yaprakları ve iri yapraklı bitki şekillerinden ibaret kalem işi süslemeler, siyah renkleriyle zevksiz bir görünüm verdiklerinden 1975'ten sonra yerlerini klasik bitki motifleri ve geometrik şekillerden oluşan renkli kalem işlerine bırakmıştır. Mihrabın solunda yer alan hünkâr mahfiline dışardan meyilli bir yolla ulaşılan ekleme ise 1771 yılındaki ikinci uygulamaya aittir.

Üzerinde çok söz söylenebilecek Eski Fatih Külliyesi, her birimi ile plan, malzeme ve düzenleme açısından çağını aşan, geleceğe ışık tutan bir uygulamadır. Öncelikle revaklı avlulu, şadırvanlı cami, külliyenin merkezidir. Bunun kuzeyinde; dış avlu duvarı ile küçük bir kütüphane, küçük bir mektep binası kuzey eksenini, güneydeki Fatih Türbesi ve hafif doğuya kaymış durumdaki Gülbahar Hatun Türbesi de güneydeki cami eksenini meydana getiriyorlardı. Doğu ve batıda sekizi büyük, sekizi küçük onaltı medrese ise, birbirleriyle kurdukları ahenk ve plan düzeni açısından çağlara hükmeden üniversal bir bütünlük oluşturuyordu. Güneydoğuda bir dış avlu içerisinde, T biçimindeki kendi iç avlusuyla darüşşifa bir yandan geleneği temsil ediyor, bir yandan da günümüzdeki üniversal bir eğitim kurumu-uygulama merkezli tıp fakültesi ve yanlarındaki araştırma hastanelerini temsil ediyordu.

Güneybatıda, ilk kez cami bünyesinden ayrılarak U biçimli cephe düzeninin gerisinde T biçimli avlu çevresinde sıralanan hücreleriyle tabhane, tamamen bir yeniliktir bu külliye için. Bunun batısında aynı dış avlu içerisinde yer alan imaret bölümü ise, bir yandan daha alt kodda kalan bir alanı dolduruyor, öte yandan da yine önemli bir sosyal gereklilik olan, fakirlere yardımı amaçlıyordu. Ayrıca tabhanede, darüşşifada kalanların ve hatta medrese görevlilerinin, kısacası tüm külliye sakinlerinin yeme-içme ihtiyaçlarını karşılayan bir kurum olarak burada da imaret, önemli bir ihtiyacı karşılamak üzere ihmal edilmemişti.

Bir şehir külliyesi olmakla birlikte Fatih Külliyesi'nin bünyesinde bulunan bir birim de güneybatıda zemin kodunun en düşük olduğu yere uzunlamasına dikdörtgen biçiminde inşa edilmiş han idi. Güneyden bir girişe sahip olan han, içerdeki birbirinin devamı altı adet duvar payesine oturan sivri kemerlerle, külliyeyi tamamlayan sonuncu birimdi.

Kısaca Fatih Külliyesi, İstanbul'un imarı için, onun bilim, sanat siyaset, ekonomik ve kültürel anlamda bir merkez olabilmesi için vücuda getirilmiş önemli bir eserdir. Her biri yenilikler içeren ve o zamana kadar ortaya konulanları bir disiplinle zaptu rapt altına alan, hatta 16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren giderek yaygınlaşacak menzil külliyelerine fikir verecek bir manzume olarak da görülebilir. Sanat tarihi açısından bunu yaptıranın düşünce ve fikirlerini, yapı imarındaki gelişmeleri iyi anlamak gerekmektedir.

SEÇME BİBLİYOGRAFYA:

Abdullah Kuran, "Onbeşinci ve Onaltıncı Yüzyıllarda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimari Esasları Konusunda Bazı Görüşler," I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, (İstanbul, 15-20 Ekim 1973), Tebliğler, İstanbul 1979, 795-813.
Ahmet Süheyl Ünver, "Fatih Külliyesi'ne Ait Diğer Mühim Bir Vesika", Vakıflar Dergisi, I., Ankara 1938, 39-46.
Ahmet Süheyl Ünver, "İstanbul'un Zaptından Sonra Türklerde Tıbbi Tekamüle Bir Bakır", Vakıflar Dergisi, I., Ankara 1938, 71-82.
Ahmet Süheyl Ünver, Fatih Darüşşifası 875 (1470), İstanbul 1932,
Albert Gabriel, " Les Mosques de Constantinople", Syria, VII., (1926), 353-419.
Albert Gabriel, Les Mosque'ss Konstantinopel, Berlin 1932.
Aurel Decei, "Patrik II. Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmed İçin Yazdığı Ortodoks İtikad-namesinin Türkçe Metni", Fatih ve İstanbul, I., 1., (29 Mayıs 1953), 98-116.
Bilal Sezer, "Yahya Sofi'nin İstanbul Fatih Camii Pencere Alınlıklarındaki Fatiha Suresi" Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, III., 1., Erzurum 2004, 193-198.
Cahid Baltacı, XV.- XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, Teşkilat Tarih, İstanbul 1976.
Celal Esad Arseven, Türk Sanatı, İstanbul 1928.
Cornelius Gurlitt, Die Baukunst Konstantinopel, Berlin 1912.
Doğan Kuban, Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü, (Rönesans'la Bir Mukayese) İstanbul 1958.
Ekrem Hakkı Ayverdi, "Rumeli Hisarı ve İstanbul'da İlk Osmanlı Kitabesi", Fatih ve İstanbul, I., 1., (29 Mayıs 1953), 63-68.
Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri Mimari Eserleri, İstanbul 1953.
Ekrem Hakkı Ayverdi, Fâtih Devri Mîmârîsi Zeyli, İstanbul 1961.
Ekrem Hakkı Ayverdi, İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi, İstanbul 1976.
Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481), III., İstanbul 1973.
Ernst Diez – Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 1955.
Evliya Çelebi, Seyahatname, I., İstanbul 1996, 57-62.
Franz Babinger, Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı, (çeviri, D. Körpel), İstanbul 2002.
Godfrey Goodwin, A History of Ottoman Architecture, London 1971.
Halil Edhem Eldem, Camilerimiz, İstanbul (tarihsiz).
Halim Baki Kunter, - Ali Saim Ülgen, "Fatih Camii," Vakıflar Dergisi, I., Ankara 1938, s.91-103.
Heinrich Glück, Die Kunst der Osmanen, Leipzig 1922.
Hüseyin Ayvansarayi, Hadikatü'l Cevâmi, (yayına hazırlayan, Ahmed Nezih Galitekin) İstanbul 2001.
İbrahim Hakkı Konyalı, Fatih'in Mimarlarından Azdlı Sinan (Sinan-ı Atik): Vakfiyeleri, Eserleri, Hayatı ve Mezarı, İstanbul 1953.
İsmail Habib Sevük, "Fatih'in İstanbul'daki İlk Eseri: Eyyub-Sultan Sitesi", Fatih ve İstanbul, I., (29 Mayıs 1953), 1., İstanbul 1953, 11-15.
Karl Wulzinger, "Die Apostolkirche und die Melmedije zu Konstantinopel", Byzantion, Paris 1932.
M. Sözen, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul 1988.
Matrakçı Nasuh, Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn (yayına hazırlayan, Hüseyin Gazi Yurdaydın), Ankara 1976.
Mehmed Ağaoğlu, "Fatih Camisi'nin şekl-i Aslisi", Hayat Mecmuası, 45., (İstanbul 1927).
Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", Türk Sanatı Tarih Araştırma ve İncelemeleri, I., İstanbul 1963, 327- 414.
Muzaffer Gökman, Fatih Medreseleri, İstanbul 1943.
Muzaffer Erdoğan, "Son İncelemelere Göre Fatih Camii'nin Yeniden İnşası Meselesi", Vakıflar Dergisi, V., (1962), 161-192.
Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1989.
Oktay Aslanap, "Fatih Devri Abideleri", Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, I., (1963), 1-20.
Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul 1986.
Oktay Aslanapa, Turkısh Art and Architecture, London 1971, New York 1972.
S. W. S. Maxwel, The Turkısh, MDXXIII., London.
Semavi Eyice, "İstanbul Minareleri I," Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, I., (1963), 31-132.
Semavi Eyice, "Demirciler ve Fatih Darüşşifası Mescidleri Hakkında Yeni Bazı Notlar", Tarih Dergisi, IX., (1954), 175-186.
Semavi Eyice, İstanbul Petit Guide a Travers les Monuments Byzantins et Turcs, İstanbul 1955.
Suyolu Haritası, Köprülü Kütüphanesi, H. 1083, Fiş No. 1029.
Suut Kemal Yetkin, İslam Mimarisi, Ankara 1965.
Suut Kemal Yetkin, İslam Ülkelerinde Sanat, İstanbul 1974.
Süleyman Faruk Göncüoğlu - Zeliha Kumbasar, Gelenekten Geleceğe Camiler, İstanbul 2006.
Tahsin Öz, İstanbul Camileri, I.-II., Ankara 1962-1965,
Yıldız Ötüken, "Orhan Gazi (1326-1359) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri", İn Memorian Albert Louis Gabriel, Ankara 1978, 337-371.
Yılmaz Önge, "Fatih Sultan Mehmed'in Üç Mimarı", Önasya, IV., 45., (Mayıs 1969), 10-11.
Yılmaz Önge, "İstanbul Fatih Külliyesi Çorba Kapısı", Önasya, III., 33., (Mayıs 1968), 12-13.

